

JINOYAT PROTSESSIDA NOMAQBUL DALILLAR: XORIJIY TAJRIBA VA MILLIY XULOSALAR

Jamoat xavfsizligi universiteti

Magistratura talabasi

F.N.Jumayev

Annotatsiya: Mazkur tezis O'zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual qonunchiligi asosida nomaqbul dalillar institutini qiyosiy-huquqiy jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda AQSh, Germaniya, Fransiya, Rossiya Federatsiyasi va Qozog'iston jinoyat-protsessual modellarining qiyosiy tahlili amalga oshirilib, O'zbekiston uchun «kombinatsiyalashgan model» tavsiya etilgan. Ayniqsa «zaharli daraxt mevasi» nazariyasining milliy qonunchilikda normativ jihatdan mustahkamlanmaganligi ilmiy asoslangan tanqid bilan ko'rsatib berilgan va JPK 95¹-moddasini takomillashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: nomaqbul dalillar, dalillar maqbulligi, protsessual oqibatlar, zaharli daraxt mevasi, qiyosiy huquqshunoslik, raqamli dalillar, aybsizlik prezumpsiyasi,

Аннотация: Данный тезис посвящён сравнительно-правовому анализу института недопустимых доказательств на основе уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан. В исследовании проведён сравнительный анализ уголовно-процессуальных моделей США, Германии, Франции, Российской Федерации и Казахстана, на основе которого для Узбекистана предложена «комбинированная модель». Особое внимание уделено тому, что доктрина «плодов отравленного дерева» не получила нормативного закрепления в национальном законодательстве, что обоснованно подвергнуто научной критике. Также разработаны конкретные

предложения по совершенствованию статьи 95¹ Уголовно-процессуального кодекса.

Ключевые слова: недопустимые доказательства, допустимость доказательств, процессуальные последствия, доктрина «плодов отравленного дерева», сравнительное правоведение, цифровые доказательства, презумпция невиновности.

Abstract: This thesis is devoted to a comparative legal analysis of the institution of inadmissible evidence based on the criminal procedural legislation of the Republic of Uzbekistan. The study provides a comparative analysis of the criminal procedural models of the United States, Germany, France, the Russian Federation, and Kazakhstan, on the basis of which a “combined model” is proposed for Uzbekistan. Particular attention is given to the fact that the “fruit of the poisonous tree” doctrine has not been normatively закреплена (enshrined) in national legislation, which is critically examined with strong academic justification. In addition, specific recommendations have been developed to improve Article 95¹ of the Criminal Procedure Code.

Keywords: inadmissible evidence, admissibility of evidence, procedural consequences, “fruit of the poisonous tree” doctrine, comparative law, digital evidence, presumption of innocence.

Jinoyat protsessida dalillar sud qarorining huquqiy poydevori hisoblanadi va faqat qonuniy yo'l bilan to'plangan, ishonchli hamda aloqador dalillar adolatli sudlovni ta'minlay oladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasi «qonunni buzgan holda olingan dalillardan odil sudlovni amalga oshirish chog'ida foydalanishga yo'l qo'yilmaydi» deb mutlaq taqiq belgilaydi. Biroq bu konstitutsiyaviy kafolatning amaliyotda qay darajada ro'yobga chiqayotganligi alohida ilmiy tadqiqotni taqozo etadi.

Mazkur tezis quyidagi asosiy muammodan kelib chiqadi: O'zbekiston jinoyat-protsessual qonunchiligida, xususan JPK 95¹-moddasida, nomaqbul dalillarni «mutlaq» va «nisbiy» asoslar tarzida normativ farqlash amalga oshirilmagan;

«zaharli daraxt mevasi» (Fruit of the Poisonous Tree) nazariyasi mustaqil norma sifatida mustahkamlanmagan; raqamli dalillar maqbulligiga oid maxsus tartib belgilanmagan. Bu uchta qonunchilik bo'shlig'i birgalikda nomaqbul dalillar institutining amaliy samaradorligini cheklab qo'ymoqda.

Amerika Qo'shma Shtatlari tajribasi. AQSh nomaqbul dalillar bo'yicha eng boy va rivojlangan sud amaliyotiga ega davlat hisoblanadi. Exclusionary rule — asosiy qoida sifatida — dastlab federal sudlar uchun *Weeks v. United States* (1914)¹ ishida belgilangan va keyinchalik *Mapp v. Ohio* (1961) ishida shtat sudlariga ham kengaytirilgan. Ushbu qarorlarning ahamiyati shundaki, ular nafaqat nomaqbul dalillar qoidasini mustahkamladi, balki ushbu qoidaning asosi sifatida AQSh Konstitutsiyasining IV va XIV tuzatmalarini ko'rsatdi. Ya'ni, qoidaning ildizlari sof protsessual emas, balki konstitutsiyaviy-huquqiy tabiatga ega.

AQSh Oliy sudi vaqt o'tishi bilan bir qator istisnolar ishlab chiqqan: «mustaqil manba» (independent source) istisnosiga ko'ra, nomaqbul yo'l bilan olingan dalilga qo'shimcha tarzda qonuniy yo'l bilan ham olinsa, u qabul qilinishi mumkin (*Silverthorne Lumber Co. v. United States*, 1920); «muqarrar kashfiyot» (inevitable discovery) istisnosi nomaqbul dalilni ham qonuniy tadbirlar natijasida baribir topilishi muqarrar bo'lgan taqdirda qabul qilishga ruxsat beradi (*Nix v. Williams*, 1984); «yaxlit niyat» (good faith) istisnosi esa sudlov orderi bor deb ishongan holda harakat qilgan tergov xodimi tomonidan olingan dalilni qabul qiladi (*United States v. Leon*, 1984). Bu istisnolar AQSh tizimining pragmatik ekanligini ko'rsatadi.

Germaniya tajribasi. Germaniya Federal Respublikasida nomaqbul dalillar institutiga yondashuv AQSh modeli bilan keskin farqlanadi. Germaniya jinoyat-protsessual huquqida dalillar maqbulligini mutlaq qoida sifatida belgilovchi yagona keng qamrovli norma mavjud emas. Buning o'rniga, nemis ta'limoti va sud amaliyoti *Beweisverwertungsverbote* (dalillardan foydalanish taqiqlari) institutini

¹ *Weeks v. United States*, 232 U.S. 383 (1914); *Mapp v. Ohio*, 367 U.S. 643 (1961).

ishlab chiqdi. Bu taqiqlar ikkiga bo'linadi: absolyut taqiqlar (absolute Verbote) va nisbiy taqiqlar (relative Verbote).

Germaniya Federativ Respublikasi kontinental modelning eng mustahkam namunasini ifodalaydi. GFR Jinoyat protsessual kodeksi (Strafprozessordnung, StPO) nomaqbul dalillar bo'yicha «dalil olishni taqiqlash» (Beweisverwertungsverbot) kontsepsiyasini qo'llaydi. Bu tizimda dalilning nomaqbulligi qat'iy formal mezonlarga emas, balki «ahamiyat uyg'unligi» tamoyiliga asoslanadi. Ya'ni, qoida buzilishining og'irligi, qo'pol yoki texnik ekanligiga qarab, dalil nomaqbul yoki qabul qilinuvchi deb topiladi.

Absolyut taqiqlar deganda — qandaydir ahamiyatli qiymatdan qat'i nazar, hech qachon dalil sifatida foydalanilishi mumkin bo'lmagan ma'lumotlar tushuniladi. Jumladan, qiynoq yoki insonning qadr-qimmatini kamsituvchi usullar bilan olingan ko'rsatmalar, yaqin qarindoshning sud-tergov jarayonida guvoh sifatida so'roq qilinishi uchun uning roziligisiz olingan ko'rsatmalar mutlaq taqiq doirasiga kiradi. Bu holatlar Germaniya asosiy qonunining 1-moddasi (inson qadr-qimmati) va 2-moddasi (erkin shaxsiyat rivojlanish huquqi) kafolatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir.

GFR Federal konstitutsiyaviy sudi «uch sferali nazariya»ni (Drei-Sphären-Theorie) ishlab chiqqan²: eng ichki sfera (Intimsphäre) — shaxsning mutlaq himoyalangan xususiy hayotining eng chuqur qatlamiga oid dalillar hech qachon qabul qilinmaydi; maxfiy sfera (Privatsphäre) — boshqa huquqlar bilan muvozanat yo'li bilan baholanadi; ijtimoiy sfera (Sozialsphäre) — eng keng himoya kafolatlari ta'sir qilmaydi. Bu yondashuv qattiy formal qoidalar o'rniga individual holat tahlilini talab qiladi va sudyaning vakolatiga keng imkon beradi.

Nisbiy taqiqlar doirasida esa German sudlari protsessual buzilishning og'irligini, uning ayblanuvchi huquqlariga ta'sirini va sud adolatining umumiy

² Roxin C., Schönemann B. Strafverfahrensrecht. 29. Auflage. — München: C.H. Beck, 2017. — S. 193-210.

manfaatlarini bir-biriga muvozanatlashtirib, har bir ish bo'yicha individual qaror qabul qiladi. Bu yondashuvni nemis ta'limotida Abwägungslehre — manfaatlarini muvozanatlash ta'limoti deb ham ataydi. Masalan, bayonnomadagi kichik texnik xato yoki majburiy bo'lmagan holisarsiz o'tkazilgan tergov harakati natijasida olingan dalil, agar buzilish og'irligiga nisbatan uning isbot qiymati sezilarli darajada yuqori bo'lsa, sud tomonidan maqbul deb tan olinishi mumkin.

Germaniya yondashuvining asosiy afzalligi — uning moslashuvchanligi va formalizmdan qochishidir. Protsessual buzilishning ko'lami va oqibatlariga qarab har bir ish individual baholanadi, bu esa adolatli va muvozanatli qarorlarni ta'minlaydi. Biroq ushbu yondashuvning zaif tomoni ham bor: u sudyaning keng ko'lamli ixtiyorini taqozo etganligi sababli amaliyotda barqaror va prognoz qilinuvchan standartlarni shakllantirishni qiyinlashtirishi mumkin.

Fransiya tajribasi. Fransiya huquq tizimida nomaqbul dalillar masalasi Code de procédure pénale (CPP) normalariga muvofiq hal qilinadi³. Fransuz modeli qat'iy formalizmdan ko'ra, moddiy-huquqiy muvozanat tamoyilini afzal ko'radi. CPP 171-moddasiga ko'ra, protsessual normalar buzilishi faqat himoya tarafining manfaatlariga real zarar yetkazgan taqdirdagina nomaqbullikka olib keladi. Bu «zarar ko'rsatish» (préjudice réel) talabi O'zbekiston huquqshunosligida ham muhokama qilinishi lozim bo'lgan muhim mezondir.

Rossiya Federatsiyasi tajribasi. O'zbekiston bilan yaqin huquqiy an'analarga ega bo'lgan Rossiya Federatsiyasining jinoyat protsessi qonunchiligi ham diqqatga sazovordir. RF JPK 75-moddasiga ko'ra⁴, nomaqbul dalillar aniq belgilangan: aybdor tomonidan mudofaa advokati ishtirokisiz berilgan ko'rsatmalar; qonun talablari buzilgan holda olingan jismoniy dalillar; ushbu ko'rsatmalarga asoslangan boshqa dalillar RF Konstitutsiyaviy Sudi nomaqbul dalillar masalasida bir nechta

³ Pradel J. Droit pénal comparé. 4e éd. — Paris: Dalloz, 2016. — 720 p.

⁴ Rossiya Federatsiyasining Jinoyat-protsessual kodeksi, 75-modda // <http://www.consultant.ru>

muhim pozitsiyani belgilab bergan, jumladan nomaqbul dalilni oqlash uchun ham foydalanib bo'lmasligini ta'kidlagan⁵.

Rossiya amaliyotida nomaqbul dalillar instituti bilan bog'liq bir qator muammolar aniqlangan. Birinchi muammo — nomaqbullik mezonlarining normada etarlicha aniq ifodalanmaganligi. «Qonun talablarini buzgan holda» degan umumiy formulirovka amaliyotda keng talqin imkonini beradi va har xil sudlarda turlicha qo'llaniladi. Ikkinchi muammo — nomaqbul dalilni aniqlash bosqichida tashabbusning asosan ayblanuvchi va himoyachiga yuklanishi. Rossiya amaliyotida tergov organlari o'z tashabbusi bilan dalilni nomaqbul deb topishga kamdan-kam murojaat qiladi, bu esa nomaqbullik institutining samarali ishlashini cheklaydi

Shu bilan birga, Rossiya tajribasining ijobiy tomonlari ham mavjud. Xususan, 2008-yildan boshlab «dastlabki eshituv» (predvaritel'noye slushaniye) instituti doirasida dalillar maqbulligi masalasi ishni mohiyatan ko'rib chiqishdan avval alohida muhokama qilinadigan bo'ldi. Bu yondashuv nomaqbul dalillarning sud muhokamasi jarayoniga ta'sirini sezilarli darajada chekladi va O'zbekiston uchun ham o'rganishga loyiq amaliy tajriba sifatida baholanishi mumkin.

Qozog'iston Respublikasining 2014-yildagi yangi Jinoyat-protsessual kodeksi nomaqbul dalillar institutini sezilarli darajada kengaytirdi⁶. Mazkur kodeks 112-moddasida nomaqbullik asoslarini batafsil ifodalab, ular orasida raqamli dalillarning maqbulligiga oid maxsus talablarni ham belgiladi. Qozog'iston tajribasida e'tiborga molik jihat shundaki, kodeks nomaqbullik asoslarini «mutlaq» va «nisbiy» asoslar tarzida ikkiga bo'lgan — bu yondashuv nafaqat aniqlikni ta'minlaydi, balki amaliyotda turlicha talqinlarning oldini oladi.

⁵ Балакшин В.С. Доказательства в теории и практике уголовно-процессуального доказывания. — Екатеринбург: ООО «Изд-во УМЦ УПИ», 2004. — 298 с.

⁶ Qozog'iston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi (2014-yil 4-iyul, 231-IV-son), 112-modda.

Xulosa qilib aytganda, xorijiy tajriba nomaqbul dalillar institutiga yagona universal yondashuv mavjud emasligini, har bir huquqiy tizim o'z milliy an'analari, konstitutsiyaviy kafolatlar tizimi va amaliyot ehtiyojlariga ko'ra o'ziga xos model ishlab chiqqanligini ko'rsatadi. Biroq barcha tizimlarda umumiy tamoyil sifatida qiynoq va insonning asosiy huquqlarini buzish orqali olingan dalillarning hech qachon ishlatilmasligiga mutlaq taqiq belgilangan. O'zbekiston uchun eng maqbul model — Germaniyaning muvozanatlash yondashuvi va Qozog'istonning normativ differentsiatsiya modelini birlashtirgan kombinatsiyalashgan yondashuv bo'lib, u ham huquqiy aniqlikni ta'minlaydi, ham protsessual formalizmdan saqlanish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023-yilgi tahrir).
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. – T.: Adolat, 2025.
3. Weeks v. United States, 232 U.S. 383 (1914); Mapp v. Ohio, 367 U.S. 643 (1961).
4. Roxin C., Schünemann B. Strafverfahrensrecht. 29. Auflage. — München: C.H. Beck, 2017. — S. 193-210.
5. Pradel J. Droit pénal comparé. 4e éd. — Paris: Dalloz, 2016. — 720 p.
6. Rossiya Federatsiyasining Jinoyat-protsessual kodeksi, 75-modda // <http://www.consultant.ru>
7. Балакшин В.С. Доказательства в теории и практике уголовно-процессуального доказывания. — Екатеринбург: ООО «Изд-во УМЦ УПИ», 2004. — 298 с.
8. www.lex.uz — O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlar bazasi

